

Michał Norbert Faszczka

Montesquieu a rzymska dyscyplina wojskowa : poglądy, interpretacje i źródła poznania

Zeszyty Prawnicze 16/1, 27-52

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

MICHAŁ NORBERT FASZCZA

Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztorą w Pułtusk

MONTESQUIEU A RZYMSKA DYSCYPLINA WOJSKOWA: POGLĄDY, INTERPRETACJE I ŹRÓDŁA POZNANIA

Charles de Secondat, baron de Montesquieu¹ (18 I 1689 – 10 II 1755 r.), niewątpliwie należy do grona tych autorów, których poglądy na wiele wieków zdominowały europejski dyskurs poświęcony prawu publicznemu. Montesquieu zwykł przy tym wielokrotnie posługiwać się przykładami zaczerpniętymi z dziejów Rzymu, gdyż był jednocześnie badaczem starożytności² – rzecz jasna w granicach, jakie wyznaczano tej kategorii uczonych przed ukazaniem się przełomowych dzieł autorstwa Edwarda Gibbona³, Bartholda G. Niebuhra⁴ i Theodora Mommsena⁵.

Wpisując się w modny ówczesnie nurt antykwarystyczny, Montesquieu dążył do uchwycenia i opisanie uniwersalnych procesów mogących doprowadzić państwo bądź to do wielkości, bądź to do upadku. Pod tym względem przejął sposób myślenia zaprezentowany wcześniej m.in.

¹ Tytuł barona de Montesquieu otrzymał 24 IV 1716 r. na mocy testamentu sporządzonego 11 I 1711 r. przez jego wuję – Jean-Baptiste'a de Montesquieu. Na łamach niniejszego artykułu autor zdecydował się nie stosować spolszczenia „Monteskusz”, gdyż Montesquieu nie podpisywał swoich dzieł łacińską wersją posiadanego tytułu (Montescius), od której stworzono wspomnianego „Monteskusza”.

² Por. R.B. OAKE, *Montesquieu's Analysis of Roman History*, «Journal of the History of Ideas» 43/1955, s. 44-59.

³ E. GIBBON, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, I-VII, London 1776-1789.

⁴ B.G. NIEBUHR, *Römische Geschichte*, I-III, Berlin 1811-1832.

⁵ TH. MOMMSEN, *Römische Geschichte*, I-III, Leipzig 1854-1856; V, Leipzig 1885.

przez Niccolò Machiavellego, który bronił przekonania o konieczności studiowania dziejów starożytnych, aby móc następnie opracować najskuteczniejsze rozwiązania dla czasów sobie współczesnych⁶.

Ogromny wpływ Montesquieu na doktrynę nowożytnego prawa publicznego nie ulega wątpliwości i stanowi powszechnie akceptowany fakt. Podczas analizowania pozostawionej przez niego spuścizny literackiej główny nacisk był do tej pory kładziony na zagadnienia związane z szeroko pojętym prawem konstytucyjnym. Jest to w pełni zrozumiałe już choćby z uwagi na stosowaną wspólnie w państwach europejskich zasadę trójpodziału władz. Tymczasem w obrębie zainteresowań Montesquieu leżała także dyscyplina wojskowa, głównie w kontekście rozważań nad przyczynami sukcesów odnoszonych przez republikę rzymską, traktowaną przez niego jako wzór godny naśladowania⁷.

Zainteresowania dyscyplinarne Montesquieu nie zostały dotąd podane szczegółowym badaniom. Pomijano je zarówno w licznych biografjach Montesquieu, jak i w publikacjach o charakterze cząstkowym. Szczególnej wartości nabiera w tym kontekście klasyczna już biografia autorstwa Roberta Shackletona, który nie tylko przeanalizował zainteresowania historyczno-prawne francuskiego uczonego, ale również przytoczył tytuły antycznych dzieł, które figurowały w katalogu jego prywatnej biblioteki⁸. Pozwala to z dużą dozą pewności ustalić źródła, na podstawie których Montesquieu kształtował swoje poglądy. Shackleton nie był przy tym zainteresowany kwestiami dyscyplinarnymi, nie odbiegając pod tym względem od pozostałych autorów⁹.

Celem, jaki postawił sobie autor niniejszego artykułu jest zatem wypełnienie wspomnianej luki poprzez ukazanie, w jaki sposób

⁶ N. MACHIAVELLI, *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, 1531,1,39.

⁷ Por. przyp. 2.

⁸ R. SHACKLETON, *Montesquieu. A Critical Biography*, Oxford 1961.

⁹ W kontekście analizy twórczości literackiej Montesquieu za najważniejsze opracowania należy uznać ponadto: J. STAROBINSKI, *Montesquieu*, Paris 1953; L. ALTHUSSER, *Montesquieu. La politique et l'histoire*, Paris 1959; L. DESGRAVES, *Montesquieu*, Paris 1986. Istotnym uzupełnieniem powyższego zestawienia jest książka napisana przez polskiego badacza, opatrzona nieco mylącym tytułem: P. MATYASZEWSKI, *Podróż Monteskiusza. Biografia przestrzenna*, Lublin 2011.

Montesquieu postrzegał rzymską *disciplina militaris*. Wraz z Machiavellim¹⁰ i Justusem Lipsiusem (właśc. Joost Lips)¹¹ przedstawił on bowiem wizję, która najmocniej zaciążyła na postrzeganiu wojskowości rzymskiej przez kolejne pokolenia, nie wyłączając zagadnień związanych z dyscypliną wojskową¹².

Tylko pozornym truizmem jest stwierdzenie, że ludzie zwykli mimowolnie przenoszą postrzeganie współczesnych im instytucji na wcześniejsze wieki. To samo dotyczy rozumienia pewnych terminów, takich jak np. „surowa dyscyplina”. Punktem odniesienia względem „surowości” były dla Montesquieu rozwiązania stosowane w jego epoce. XVIII w. stanowił zaś pod tym względem wyjątkowo brutalny okres, co wynikało z przyjętych w Europie Zachodniej metod rekrutacyjnych i żywionego powszechnie przekonania, że żołnierzy można utrzymać w ryzach wyłącznie brutalnością¹³. Rozwój francuskiej myśli w zakresie szeroko rozumianej dyscypliny społecznej kompleksowo przedstawił

¹⁰ Na temat interpretacji rzymskiej dyscypliny wojskowej przedstawionej przez Machiavellego: M.N. FASZCZA, *Rzymska dyscyplina wojskowa w ujęciu Niccolò Machiavellego*, «Zeszyty Prawnicze» 14.4/2014, s. 23-41.

¹¹ J. LIPSIVS, *De militia romana libri quinque*, 1596. Warto w tym miejscu nadmienić, że zaprezentowana przez Lipsiusa analiza w wielu miejscach wciąż zachowuje aktualność. Wynika to przede wszystkim z faktu, że swoje poglądy na ten temat kształtował na podstawie dogłębnej analizy zachowanych źródeł, nie zaś poprzez ich selektywny dobór, mający na celu dostarczenie argumentów służących podparciu sformułowanej zawczasu tezy. Przeciwnie uczynił Machiavelli, który starał się doprowadzić do zastąpienia dotychczasowego systemu militarnego Florencji nowym modelem, opartym na zaciągu powszechnym. Na temat kontekstu polityczno-militarnego, w którym powstawały dzieła Machiavellego: M.N. FASZCZA, *Rzymska dyscyplina wojskowa...*, s. 24-29.

¹² Na temat popularności teorii Montesquieu związanych z wojskowością, głównie na terenie Francji: J. OSMAN, *Citizen Soldiers and the Key to Bastille*, New York 2015, s. 60-63. Kwestia ta wymaga jednak dalszych badań, ponieważ wciąż brakuje monografii poświęconej popularności Montesquieu jako „autora wojskowego”. Studium Julii Osman nie wyczerpuje tematu, choć badaczka w swojej pracy cytuje najważniejsze opracowania poruszające to zagadnienie.

¹³ Na temat traktowania żołnierzy w XVIII-wiecznych armiach europejskich: A. CORVISIER, *Armées et sociétés en Europe de 1494 à 1789*, Paris 1976; CH. DUFFY, *Military Experience in the Age of Reason*, London-New York 1987.

Michel Foucault, kładąc szczególny nacisk na działania zmierzające do „ubezwłasnowolnienia” żołnierzy i pozbawienia ich sprawczości¹⁴. Kiedy więc Montesquieu pisał o rzymskich legionach jako o formacji cechującej się najwyższym poziomem zdyscyplinowania na świecie¹⁵, to mógł je sobie wyobrażać jako oddziały przewyższające pod tym względem jemu współczesne. Wnioski płynące z analizy przedstawionej na kolejnych stronach zdają się potwierdzać taką interpretację, co oznacza, że środki dyscyplinarne stosowane w armii rzymskiej były zdaniem Montesquieu surowsze niż te z XVIII w.

Montesquieu nie nawiązywał bezpośrednio do rzymskich źródeł jurydycznych, prawdopodobnie dlatego, że w odniesieniu do dyscypliny wojskowej pierwsze regulacje tego typu powstały dopiero za panowania Augusta (30/27 przed Chr.-14 po Chr.)¹⁶, zaś głównym przedmiotem jego zainteresowania pozostawał okres republiki. Nie pokusił się także o stworzenie kompleksowego modelu utrzymywania karności w wojsku, kładąc główny nacisk na ideę zaszczerpienia osiemnastowiecznym armiom ducha rzymskich legionów. Mogłoby się zatem wydawać, że uwagi Montesquieu na temat *disciplina militaris* mają dla historyka prawa marginalne znaczenie. Rzecz w tym, że doniosłość prac francuskiego myśliciela nie polegała na tworzeniu szczegółowych rozwiązań prawnych, lecz na ich inspirowaniu za sprawą ogólnych konstruktów, zazwyczaj umieszczanych przez niego w kontekście historycznym. Pod tym względem wyraźnie widać analogie do dorobku Machiavellego,

¹⁴ M. FOUCAULT, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris 1975 (polski przekład: *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*³, przeł. T. KOMENDANT, Warszawa 2009).

¹⁵ MONTESQUIEU, *Considérations sur les causes la grandeur des Romains et de leur décadence*, Paris 1748, 15.

¹⁶ V. GIUFFRÈ, *La letteratura «de re militari». Appunti per una storia degli ordinamenti militari*, Napoli 1974, s. 39-41; IDEM, *Il 'diritto militare' dei Romani*, Bologna 1980, s. 20; C. NICOLET, *The World of the Citizen in Republican Rome*, trans. P.S. FALLA, Berkeley-Los Angeles 1980, s. 405, przyp. 21; J. VENDRAND-VOYER, *Origine et développement du «droit militaire» romain*, «Labeo» 28.3/1982, s. 259-277.

z tą różnicą, że Florentczyk miał możliwość przetestowania niektórych koncepcji swojego autorstwa w praktyce¹⁷.

Jedyną uchwytną źródłowo inspiracją dotyczącą dyscypliny wojskowej były dla Montesquieuu rozwiązania rzymskie, w związku z czym przeanalizowanie jego wyobrażeń na ten temat musi stanowić punkt wyjścia do dalszych badań poświęconych ideowym korzeniom nowożytnych regulacji. Bez uświadomienia sobie tego faktu historyk prawa zajmujący się *ius militiae* działa *de facto* w próżni, nie potrafiąc rozpoznać czytelnych nawiązań do antyku, których znaczenie często bywa tyleż nieuświadomione, co kluczowe dla zrozumienia badanej problematyki. Ograniczanie badań prowadzonych nad dyscypliną wojskową do wertowania zachowanych regulaminów, przy jednoczesnym pominięciu zagadnień odnoszących się do założeń ontologicznych ich autorów, musi prowadzić nieuchronnie do wysnucia błędnych, a w najlepszym wypadku niepełnych wniosków.

Poznanie poglądów prezentowanych przez Montesquieuu może się okazać istotne również z perspektywy badacza starożytnej wojskowości. Pozwala bowiem udzielić częściowej odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób doszło do wykształcenia się obiegu opinii o wyjątkowym zdyscyplinowaniu rzymskich legionów. Stereotyp ten jest bowiem niezwykle trudny do wyrugowania, m.in. dlatego, że problematyka rzymskiej *disciplina militaris* nie cieszy się popularnością wśród uczonych, a wiele jej aspektów w dalszym ciągu pozostaje nieprzebadanych¹⁸.

¹⁷ Mowa przede wszystkim o reformach militarnych, zmierzających do zastąpienia armii zawodowej wojskiem pochodzącym z powszechnego poboru: M. HÖRNKVIST, *Perche non si usa allegare i Romani: Machiavelli and the Florentine militia of 1506*, «Renaissance Quarterly» 55.1/2002, s. 148-191; IDEM, *Machiavelli's military project and the Art of War*, [w:] *The Cambridge Companion to Machiavelli*, ed. J.M. NAJEMY, Cambridge 2010, s. 112-127.

¹⁸ Wizerunek surowej dyscypliny panującej rzekomo w rzymskich legionach zanegował jako pierwszy: W.S. MESSER, *Mutiny in the Roman Army. The Republic*, «Classical Philology» 15.2/1920, s. 158-175. W ostatnich latach powstało nawet odrębne opracowanie poświęcone wyłącznie tej kwestii, a mianowicie: C. WOLFF, *L'armée romaine. Une armée modèle?*, Paris 2012. Z uwagi na jego niewielką objętość, nie wyczerpuje ono zagadnienia, stanowiąc jednakże wartościową pozycję mogącą posłużyć za punkt wyjścia do dalszych badań.

Choć na tle unormowań stosowanych przez większość antycznych społeczeństw rzymskie rozwiązania dyscyplinarne faktycznie mogły sprawiać wrażenie rygorystycznych¹⁹, to zdecydowanie ustępowały pod tym względem XVIII-wiecznej dyscyplinie pruskiej czy francuskiej, które były rzekomo na nich wzorowane²⁰. Niezrozumienie istoty rzymskiej dyscypliny wojskowej musiało się zatem odbyć poprzez błędne odczytanie antycznych przekazów i rozpropagowania tej wizji ze szkodą dla poznania prawdy historycznej. Swoją rolę w tym procesie odegrał także Montesquieu.

Francuski myśliciel, w odróżnieniu od Machiavellego i Lipsiusa, nigdy nie napisał osobnego dzieła poświęconego wojskowości. Spowodowało to, że jego uwagi zostały rozproszone na łamach *Considérations sur les causes la grandeur des Romains et de leur décadence* (wydanie pierwsze: 1734 r.) i *De l'esprit des loix* (wydanie pierwsze: 1748 r.). O ile jednak zagadnienia militarne interesowały Montesquieu w ograniczonym zakresie, o tyle dyscyplina wojskowa nabierała w ich obrębie szczególnego znaczenia, ściśle wiążąc się ze stabilnością opisywanych przez niego ustrojów. Sprawilo to, że – w przeciwieństwie do Machiavellego – nie podjął się przedstawienia własnego projektu organizacji sił zbrojnych, mających zagwarantować trwałość państwa, lecz skupił się na ogólnych procesach determinujących zachowanie karności przez żołnierzy.

Montesquieu opierał się na treści antycznych przekazów źródłowych, swobodnie posługując się greką i łaciną dzięki nauce w kolegium jezuickim w Juilly (1700-1705) oraz późniejszym studiom na wydziale

¹⁹ Szczególnie mocno ów fakt zaakcentował: J.E. LENDON, *Soldiers & Ghosts. A History of Battle in Classical Antiquity*, New Haven-London 2005, s. 142,170-171, 235-236.

²⁰ Na temat regulacji dyscyplinarnych obowiązujących w ówczesnej armii pruskiej, okoliczności ich stosowania oraz ściśle z tym związanej zasady organizacji sił zbrojnych: C. JANY, *Geschichte der König Preussischen Armee bis zum Jahre 1807*, I-II, Berlin 1928-1929; O. BÜSCH, *Militärsystem und Sozialleben im alten Preussen 1713-1807*, Berlin 1963. Analogicznie na temat armii francuskiej: L. MENTION, *L'armée de l'ancien régime de Louis XIV à la Révolution*, Paris 1909; B. DESCHARD, *L'armée et la Révolution. Du service du Roi au service de la Nation*, Paris 1989.

prawa w Bordeaux (1705-1708)²¹. Podczas pierwszego etapu zdobywania edukacji pokusił się nawet o napisanie pracy zatytułowanej *Historia Romana*, którą dziś można by było w przybliżeniu określić jako skrypt. Choć przeważały w niej zagadnienia historyczno-ustrojowe, to wiedza Montesquieu była wówczas zbyt nikła, aby mógł wyjść poza zasób podstawowych wiadomości, a co za tym idzie, przedstawić szerszą refleksję na temat warunków funkcjonowania rzymskich sił zbrojnych²².

Można podejrzewać, że w tym kontekście kluczowe znaczenie miał dla Montesquieu pobyt na stażu adwokackim w Paryżu w latach 1709-1713, gdzie oddał się studiom nad justyniańskim *Corpus Iuris Civilis*, pisząc komentarze do *Codex*, *Novellae* i *Digesta*, kontynuowane jeszcze kilka lat po opuszczeniu stolicy. Zostały one zebrane w sześciu zeszytach zatytułowanych zbiorczo *Collectio juris*²³. Część księgi 49 *Digesta* została poświęcona rzymskiemu wojskowemu prawu karnemu²⁴, ale nie wzbudziła na tyle dużego zainteresowania Montesquieu, aby poświęcił jej bacniejszą uwagę. Jej znajomość musiała jednak do pewnego stopnia wpłynąć na zaprezentowaną przez niego ogólną wizję *disciplina militaris*, być może determinując sposób interpretowania przez niego pozostałych źródeł, tym razem o charakterze literackim. Nie ulega natomiast wątpliwości, że studia nad *Corpus Iuris Civilis* odbiły się na jego sposobie pojmowania prawa, czego pośrednim dowodem może być podziw, którym otaczał przez całe życie Gnejusza Domicjusza Anniusa Ulpianusa²⁵.

²¹ Na temat przebiegu edukacji Montesquieu: R. SHACKLETON, *Montesquieu...*, s. 5-8; P. MATYASZEWSKI, *Podróż Monteskiusza...*, s. 53-65.

²² Na temat treści i okoliczności powstania *Historia Romana*: M. MENDEL, *Historia Romana. Cahier de collège de la main de Montesquieu*, Louvain 1996.

²³ Wydanie współczesne: MONTESQUIEU, *Collectio juris*, [w:] *Œuvres complètes de Montesquieu*, 11-12, eds. I. COX, A.D.E. LEWIS, Oxford 2005. Szerzej na temat wspomnianego dzieła R. SHACKLETON, *Montesquieu...*, s. 17-18; C. VOLPILHAC-AUGER, *De la Collectio juris à L'Esprit des lois: Justinien au tribunal de Montesquieu*, [w:] *Montesquieu, la justice, la liberté: hommage de Bordeaux à Montesquieu (19-21 mai 2005)*, Bordeaux 2007, s. 35-43.

²⁴ D. 49,16,1-6,2.

²⁵ R. SHACKLETON, *Montesquieu...*, s. 253-261.

Trudno rozstrzygnąć, z jakich źródeł Montesquieu czerpał swoją wiedzę na temat rzymskiego prawa publicznego. Analiza jego dzieł jednoznacznie wskazuje na znajomość *Lex duodecim tabularum* i *Corpus Iuris Civilis*. Być może znał także *Codex Theodosianus*. Do tego w kwestiach dotyczących prawa zwykły często powoływać się na Dionizjusza z Halikarnasu i Plutarcha z Cheronei²⁶. Problem polega jednak na tym, że głównym przedmiotem zainteresowania Montesquieu nie było prawo rzymskie epoki przedklasycznej, co ma o tyle istotne znaczenie, że większość podawanych przez niego przykładów dotyczących rzymskiej dyscypliny wojskowej dotyczyła armii republikańskiej.

Choć Montesquieu wyszczególnił funkcje, jakie jego zdaniem powinno realizować prawo karne, to podczas ich omawiania całkowicie pominął zagadnienia związane z dyscypliną wojskową²⁷. W związku z tym, nie wiadomo w jaki sposób definiował jej istotę, choć lektura napisanych przez niego dzieł pozwala uchwycić najważniejsze elementy, które powinny się na nią składać.

Podstawowym założeniem poczynionym przez Montesquieu podczas charakteryzowania rzymskiej dyscypliny wojskowej było uznanie legionów za najbardziej zdyscyplinowane siły zbrojne w dziejach²⁸. To kategoriyczne stwierdzenie przekładało się bezpośrednio na pozostałe interpretacje, oparte na tak dobranych przykładach, aby mogło w nich znaleźć potwierdzenie. Była to tendencja powszechnie występująca w dziełach Montesquieu, co już na wstępie musiało przyczynić się do wypaczenia przyjętej przez niego optyki badawczej, objawiającej się licznymi uproszczeniami i przemilczaniem argumentów natury przeciwnej²⁹. Przykładem może być wyrażona przez niego opinia, że

²⁶ Ibidem, s. 322.

²⁷ MONTESQUIEU, *De l'esprit des loix – nouvelle édition revue, corrigée et considérablement augmentée par l'auteur*, London 1757, 12, 5. Zgodnie z układem redakcyjnym przyjętym przez samego Montesquieu, a zaczerpniętym przez niego z edycji dzieł antycznych autorów, odwołania do jego prac będą przez autora zapisywane poprzez podanie numeru książki danego dzieła i/albo numeru rozdziału. Umożliwia to odnalezienie odpowiedniego fragmentu, bez względu na edycję, z której się korzysta.

²⁸ MONTESQUIEU, *Considérations...*, 15.

²⁹ L. ALTHUSSER, *Montesquieu...*, s. 43-64; R. SHACKLETON, *Montesquieu...*, s. 158.

disciplina militaris sprawiała, iż Rzymianie w trakcie bitwy nigdy nie szli w rozsypkę, zaś dezercje niemal się nie zdarzały³⁰. O ile przykłady złamania szyku przez rzymskich żołnierzy są na tyle częste, że nie wymagają komentarza, o tyle w opublikowanym w 2009 r. studium Catherine Wolff zebrała wszystkie zachowane w źródłach przykłady dezercji odnoszące się do republikańskiej armii rzymskiej, raz na zawsze kładąc kres przeświadczeniu o marginalności tego zjawiska³¹. Opierała się przy tym na przekazach, których treść była znana Montesquieu, a przynajmniej znajdował się on w posiadaniu ich wydań. Były to prace: Polibiusza z Megalopolis, Gajusza Sallustiusza Krispusa, Dionizjusza, Tytusa Liwiusza, Sekstusa Juliusza Frontinusa, Plutarcha, Aulusa Gelliusza, Appiana z Aleksandrii i Lucjusza (?) Annaeusa Florusa³². Jediną dojmującą luką w tym zestawieniu jest brak *Historia Romana* Kasjusza Diona³³.

Co ciekawe, Alexis Charles Henri Clérel, wicehrabia de Tocqueville, pomimo tego że wielokrotnie odwoływał się do uwag Montesquieu, przedstawił po latach odmienną wizję rzymskiej dyscypliny wojskowej. Stwierdził mianowicie, że dyscyplina obowiązująca w armii „arystokratycznej” każdorazowo stanowi odbicie panującej w państwie hierarchii społecznej, przez co żołnierze wykazują posłuszeństwo, lecz brakuje

³⁰ MONTESQUIEU, *Considérations...*, 2.

³¹ C. WOLFF, *Déserteurs et transfuges dans l'armée romaine à l'époque républicaine*, Napoli 2009. Por. M.N. FASZCZA, *Francuski przełom w badaniach nad rzymską dyscypliną wojskową* (recenzja książki: Catherine Wolff, *Déserteurs et transfuges dans l'armée romaine à l'époque républicaine*, Jovene editore, Napoli 2009, 453 s.), «Studia Europaea Gnesnensia» 10/2014, s. 374-383.

³² R. SHACKLETON, *Montesquieu...*, s. 158, 234.

³³ Wprawdzie Paweł Matyaszewski (*Podróż Monteskiusza...*, s. 202) uważał, że w bibliotece Montesquieu znajdował się egzemplarz dzieła Kasjusza Diona, jednakże nie poparł tego twierdzenia stosownym przypisem. Z zestawienia sporządzonego przez Shackletona (*Montesquieu...*, s. 158, 234) na podstawie ewidencji przedmiotów znajdujących się w dobrach Montesquieu w chwili jego śmierci wynika coś zgoła przeciwnego. Problemu nie rozstrzyga zestawienie dokonane przez: P. JAUBERT, *Les sources romaines de Montesquieu*, [w:] *Montesquieu, la justice, la liberté: hommage de Bordeaux à Montesquieu (19-21 mai 2005)*, Bordeaux 2007, s. 29-34, ponieważ autor ograniczył się jedynie do stwierdzenia, że praca Kasjusza Diona mogła być Montesquieu znana.

im indywidualnej inicjatywy. W przypadku armii „demokratycznych” żołnierze są z kolei kreatywni i posiadają silną motywację, by walczyć w interesie ojczyzny, natomiast obowiązująca w oddziałach dyscyplina nigdy nie osiąga wysokiego poziomu. Przykładem na prawdziwość drugiej z wymienionych obserwacji miała być właśnie armia rzymska, złożona aż do upadku republiki z obywateli mobilizowanych na zasadzie zaciągu powszechnego³⁴.

Tocqueville, opierając się na dziełach Plutarcha, słusznie zwrócił uwagę, że poziom karności wśród żołnierzy jest uwarunkowany przede wszystkim postawą wodza, którego autorytet bezpośrednio przekłada się na respektowanie wydawanych przez niego rozkazów i budowanie *esprit de corps*³⁵. Jest to obserwacja zbieżna w ogólnych zarysach z tym, co współcześnie wiadomo na temat funkcjonowania armii, bez względu na badany okres³⁶. Podobnie, nie ulega wątpliwości, że w latach 509-30/27 przed Chr. to osobisty przykład dawany przez wodzów oraz hojność wobec żołnierzy miały decydujący wpływ na panujące między nimi relacje³⁷. Pomimo ewidentnie oligarchicznej struktury rządów republiki rzymskiej, Tocqueville przyporządkował jej armię do kategorii „armii demokratycznej”, a to ze względu na brak ugruntowanego prawnie

³⁴ Wbrew rozpowszechnionemu przekonaniu, tzw. reformy Gajusza Mariusza przeprowadzone w latach 107-100 przed Chr. nie tylko nie przyczyniły się do utworzenia armii zawodowej, ale nawet nie sprawiły, że trzon rzymskich sił zbrojnych opierał się odtąd na ochotnikach: J. HARMAND, *L'armée et le soldat à Rome de 107 à 50 avant notre ère*, Paris 1967, s. 15-18; P.A. BRUNT, *Italian Manpower 225 B.C.-A.D. 14*, Oxford 1971, s. 430-514; J.W. Rich, *The Supposed Manpower Shortage of the Later Second Century B.C.*, «Historia» 32.3/1983, s. 287-331.

³⁵ A. DE TOCQUEVILLE, *O demokracji w Ameryce*, II, przeł. B. JANICKA, M. KRÓL, Kraków 1996, s. 291-292 (tytuł oryginału: *De la démocratie en Amérique*, II, Paris 1840). Por. fragment dzieła Montesquieu, który zainspirował Tocqueville'a do powyższych rozważań: *De l'esprit...*, 5,19.

³⁶ C.E. BRAND, *Roman Military Law*, Austin 1968, s. viii.

³⁷ P. VEYNE, *Le Pain et le Cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique*, Paris 1976, s. 382-385, 559-562; E. FLAIG, *Zrytualizowana polityka. Znaki, gesty i władza w starożytnym Rzymie*, przeł. L. MROZEWICZ, A. PAWLICKA, Poznań 2013, s. 20-27, 40-41.

zróźnicowania pomiędzy przedstawicielami *nobilitas* a pozostałymi obywatelami³⁸.

Była to zatem wizja dalece odmienna od tej, którą przedstawił Montesquieu, negująca z gruntu nieprawdziwe twierdzenia o niewolniczo posłusznych wodzom legionach. O ile jeszcze płk Charles Ardant du Picq uważał, że nobilowie kierowali się w swoich działaniach patriotyzmem, zaś niższe klasy społeczne wyłącznie surową dyscypliną³⁹, to jednocześnie zwrócił uwagę na niezwykle istotny aspekt, a mianowicie, że nie da się wytworzyć odpowiednich zasad karności bez dogłębnej znajomości psychologii człowieka, którym się dowodzi⁴⁰. Każdy człowiek jest zaś zakorzeniony w określonej kulturze, a to powoduje, że kluczem do zrozumienia mechanizmów kierujących dyscypliną wojskową jest znajomość kultury (w tym również kultury prawnej) danego społeczeństwa. Jak słusznie zwrócił uwagę Tocqueville, republika rzymska była znacznie bardziej egalitarna niż się to wydawało dawnym badaczom⁴¹, a zatem już sama podstawa wnioskowania Montesquieu była obarczona błędem.

Francuski myśliciel pokusił się o przedstawienie uwagi, że surowe kary nie są w wojsku w pełni skuteczne, albowiem żołnierze zwykli cechować się zuchwałością i pogardą śmierci, wynikającymi z przyzwyczajenia do życia w zagrożeniu⁴². Powodowało to, że trudno ich było zastraszyć. Wykazał się przy tym niekonsekwencją, albowiem w odniesieniu do armii rzymskiej stwierdził, że wodzowie wykazywali podczas okresu republikańskiego bezwzględna surowość⁴³, zaś na porażki reagowali zaostrzeniem dyscypliny, dzięki czemu potrafili ostatecznie rozstrzygać konflikty na swoją korzyść⁴⁴. Albo więc uważał, że natura ludzka uległa z czasem głębokiej przemianie, tak że żołnierze rzymscy

³⁸ A. DE TOCQUEVILLE, *O demokracji...*, s. 292.

³⁹ Col. ARDANT DU PICQ, *Études sur le combat*, Paris 1880, s. 11-12.

⁴⁰ Ibidem, s. 7.

⁴¹ Por. F. MILLAR, *The Political Character of the Classical Roman Republic, 200-151 B.C.*, «The Journal of Roman Studies» 74/1984, s. 1-19; C. ANDO, *Was Rome a Polis?*, «Classical Antiquity» 18.1/1999, s. 5-34.

⁴² MONTESQUIEU, *De l'esprit...*, 6,12.

⁴³ IDEM, *Considérations...*, 3.

⁴⁴ Ibidem, 2,7.

oraz współcześni mu żołnierze francuscy odmiennie reagowali na okoliczności pełnienia służby, albo też, stawiając na piedestale rzymskie cnoty, nie zwrócił uwagę na wewnętrzną sprzeczność swoich wywodów.

W tym kontekście zdecydowanie łatwiejsza do zaakceptowania jest jego opinia na temat przemian zachodzących w kulturze rzymskiej, ściśle związanych z demilitaryzacją społeczeństwa, wynikającą z wprowadzenia przez Augusta w pełni zawodowych sił zbrojnych. Montesquieu stwierdził bowiem, że za republiki naród rzymski był wojowniczy, potem zaś doszło do przeniesienia lojalności wojska wyłącznie na wodzów i cesarzy, przez co obywatele obawiali się żołnierskiej samowoli, zaś legioniści zaczęli hołdować jedynie żądzy zysku⁴⁵. Nietrudno w tej opinii odnaleźć echo poglądów głoszonych przez Publiusza (?) Korneliusza Tacyta⁴⁶.

Nie powinno dziwić, że według Montesquieu kluczowym okresem dla upadku dyscypliny wojskowej był schyłek republiki. Współcześnie takie stanowisko prezentuje większość historyków, zwracając uwagę na postępujący wówczas proces politycznego wykorzystywania armii⁴⁷. Montesquieu uwypuklił ponadto znaczenie rozkładu etosu propaństwowego, wyznawanego do tej pory przez *nobilitas*. W związku z tym uznał, że demoralizacja wojska Lucjusza Korneliusza Sulli była przede wszystkim efektem demoralizacji jego zwierzchników⁴⁸. Punktem kulminacyjnym w procesie upadku karności armii republikańskiej były

⁴⁵ Ibidem, II,13,15.

⁴⁶ Na temat poglądów Tacyta na armię rzymską i motywów kierujących zachowaniem żołnierzy: K. WELLESLEY, *Tacitus as a Military Historian*, [w:] *Tacitus*, ed. T.A. DOREY, London 1969, s. 63-97; I. KAJANTO, *Tacitus' Attitude to War and the Soldier*, «*Latomus*» 29.3/1970, s. 699-718; D.B. SADDINGTON, *Tacitus and the Roman Army*, «*ANRW*», II.33.5/1991, s. 3484-3555.

⁴⁷ Por. H. BOTERMANN, *Die Soldaten und die römische Politik in der Zeit von Caesar Tod bis zur Begründung des Zweiten Triumvirats*, München 1968; E.H. ERDMANN, *Die Rolle des Heeres in der Zeit von Marius bis Caesar. Militärische und politische Probleme einer Berufsarmee*, Neustadt 1972; H. AIGNER, *Die Soldaten als Machtfaktor in der ausgehenden römischen Republik*, Innsbruck 1974; L. DE BLOIS, *The Roman Army and Politics in the First Century B.C.*, Amsterdam 1987; A. KEAVENEY, *The Army in the Roman Revolution*, London-New York 2007.

⁴⁸ MONTESQUIEU, *Considérations...*, II.

zaś jego zdaniem wojny domowe, które wybuchły po zamordowaniu Gajusza Juliusza Cezara w 44 r. przed Chr., w efekcie których władzę objął August⁴⁹. W ogólnych zarysach interpretacja Montesquieuu odpowiada obecnej, szczególnie w części, w której podkreślił znaczenie przyznawanych żołnierzom *donativa* i nadań ziemskich, będących formą zdobywania poparcia *milites*, wykorzystywanego do realizacji celów politycznych leżących u podstaw licznie wybuchających w I w. przed Chr. wojen domowych⁵⁰.

Odpowiadało to poczynionym przez niego ogólnym uwagom na temat związku ustroju z dyscypliną oraz warunkami kształtowania się *esprit de corps*. W republice żołnierze, będący *de facto* zmobilizowanymi obywatelami, zwykli kierować się troską o państwo, gdyż to naród pełni rolę suwerena. W monarchii natomiast żołnierze w większym stopniu nabierają cech zamkniętej kasty, co nie dotyczy wyłącznie tzw. arystokracji wojskowej. Powodują nimi wówczas: honor, sława i żądza zysku, lecz nie poczucie wspólnego dobra⁵¹. Montesquieuu uznał przy tym, że wojsko zawsze ma skłonność do szanowania oficerów dzielących z nimi trudy wojny, a gardzenia senatorami wydającymi polecenia z bezpiecznej odległości. Wysnuł na tej podstawie wniosek, że armia musi być dowodzona przez przedstawicieli władzy wykonawczej, gdyż w przeciwnym wypadku może się to zakończyć zaburzeniami ustrojowymi⁵². Nietrudno zauważyć zbieżność tych wniosków z poglądami na ewolucję systemu rządów państwa rzymskiego i czynników, które do niej doprowadziły.

Nie tylko motywacje ekonomiczne i ideowe miały zapewniać wierność państwu. Podobnie jak Machiavelli⁵³, Montesquieuu podkreślał znaczenie przysięgi wojskowej (*sacramentum*) dla utrzymania dyscypliny⁵⁴. Problem w tym, że *sacramentum* nosiło charakter personalny, a zatem żołnierze ślubowali wierność konkretnemu urzędnikowi sprawującemu

⁴⁹ Ibidem, 13.

⁵⁰ Ibidem. Por. przyp. 37,47.

⁵¹ IDEM, *De l'esprit...*, 5,19.

⁵² Ibidem, 11,6.

⁵³ N. MACHIAVELLI, *Dell'Arte della Guerra*, 1521,4,6.

⁵⁴ MONTESQUIEU, *Considérations...*, 1.

dowództwo, nie zaś abstrakcyjnie pojętej ojczyźnie⁵⁵. Był to jeden z najważniejszych elementów, który umożliwił przeprowadzenie w I w. przed Chr. licznych zamachów stanu, a zatem, wbrew wyobrażeniu francuskiego myśliciela, często stanowił czynnik destabilizujący. Co więcej, nic nie wskazuje na to, aby pomiędzy III a I w. przed Chr. przysięgi były traktowane przez legionistów ze szczególną atencją, o czym mogą świadczyć m.in. liczne dezercje i przechodzenie na stronę wroga⁵⁶. Rozwój republiki rzymskiej, która z czasem awansowała z lokalnego *polis* do roli śródziemnomorskiego hegemonu, przyczynił się także do ewolucji tamtejszych instytucji religijno-prawnych, tak że zabezpieczone początkowo poważnymi sankcjami religijnymi *sacramentum* utraciło swoją sakralną doniosłość⁵⁷.

Na interpretacjach Montesquieu w znacznie mierze zaważyła lektura *De re militari* Flawiusza Wegecjusza Renatusa⁵⁸. Choć było to dzieło napisane przez dyletanta, to już w średniowieczu zyskało rangę podstawowego podręcznika wojskowości, mającego zawierać uniwersalne rozwiązania zapewniające przewagę orężną⁵⁹. Wpływ Wegecjusza na poglądy Montesquieu jest szczególnie wyraźnie widoczny w rozdziale drugim *Considérations sur les causes la grandeur des Romains et de leur décadence*. Jednocześnie zwraca uwagę całkowity brak nawiązań do cezariańskich *Commentarii*, które wyszły przecież spod ręki nie tylko wybitnego pisarza, ale przede wszystkim wodza i praktyka. Armia

⁵⁵ J. HARMAND, *L'Armée...*, s. 299; C.E. BRAND, *Roman Military...*, s. 91; N. ROULAND, *Armées «personnelles» et relations clientélares au dernier siècle de la république*, «Labeo» 25.1/1979, s. 18; J. RÜPKE, *'Domi Militiae': Die religiöse Konstruktion des Krieges in Rom*, Stuttgart 1990, s. 78; S.E. PHANG, *Roman Military Service. Ideologies of Discipline in the Late Republic and Early Principate*, Cambridge 2008, s. 119-120.

⁵⁶ Por. przyp. 31.

⁵⁷ Por. S. TONDO, *Il 'Sacramentum Militiae' nell'ambiente culturale romano-italico*, «SDHI» 29/1963, s. 1-123.

⁵⁸ Egzemplarz jego dzieła znaleziono w należącej do Montesquieu biblioteczce: R. SHACKLETON, *Montesquieu...*, s. 158.

⁵⁹ Por. P. RICHARDOT, *Végèce et la culture militaire au Moyen Age (Ve-XVe siècles)*, Paris 1998; CH. ALLMAND, *The De Re Militari of Vegetius: The Reception, Transmission and Legacy of a Roman Text in the Middle Ages*, Cambridge 2011.

cezariańska nie należała do przesadnie zdyscyplinowanych⁶⁰, a mimo to osiągnęła niebywale sukcesy – być może właśnie to zadecydowało o pominięciu rzeczzonego przykładu, kolidującego z przekonaniami francuskiego myśliciela⁶¹. Znacznie wygodniejszy model przedstawił Wegecjusz, od którego – jak się wydaje – Montesquieu zaczerpnął poglądy na temat doniosłości przysięgi wojskowej⁶², przejęte także przez Machiavellego⁶³.

Poza Wegecjuszem, najważniejszym autorem, który zdawał się sugerować, że armia rzymska była wyjątkowo karna, był Polibiusz. Egzemplarz dzieła arkadyjskiego historyka znajdował się w prywatnej bibliotece Francuza⁶⁴, co jest zrozumiałe nie tylko z uwagi na jego ogromne znaczenie dla poznania historii Rzymu w III-II w. przed Chr., ale również ze względu na rozgłos, jaki osiągnął Lipsius dzięki zebraniu w całość i zredagowaniu rozproszonych fragmentów składających się na księgę VI⁶⁵. Wizja rzymskiej dyscypliny wojskowej roztaczanej przez Polibiusza do dziś sprawia poważne problemy interpretacyjne, służąc za koronny argument zwolennikom teorii o wyjątkowym rygoryzmie ówczesnej *disciplina militaris*, lecz wydaje się, że na pozostawionych przez niego opisach zaważył raczej kontrast występujący pomiędzy słabo zorganizowaną, wyszkoloną i zdyscyplinowaną armią Związku Achajskiego a znacznie skuteczniejszymi legionami rzymskimi⁶⁶.

Innym autorem, którego dzieła Montesquieu traktował ze szczególną atencją, był Marek Tulliusz Cynceron. Jego koncepcje dotyczące

⁶⁰ J.E. LENDON, *Soldiers & Ghosts...*, s. 212-232.

⁶¹ W tym kontekście warto dopuścić również możliwość, że Montesquieu dzieła Cezara po prostu nie znał, gdyż nie posiadał żadnego ich egzemplarza (R. SHACKLETON, *Montesquieu...*, s. 158, 234). Byłoby to jednak zaskakujące i wydaje się raczej mało prawdopodobne.

⁶² VEG., 2,5.

⁶³ N. MACHIAVELLI, *Dell'Arte...*, 4,6.

⁶⁴ R. SHACKLETON, *Montesquieu...*, s. 158.

⁶⁵ Por. przyp. 11.

⁶⁶ J.E. LENDON, *Soldiers & Ghosts...*, s. 142, 170. Bezpośrednie nawiązanie do dzieła Polybiosza pojawia się tylko raz: w momencie, gdy Montesquieu (*Considérations...*, 18) pisał, że dawniej Rzymianie mieli zwyczaj karania śmiercią każdego, kto wyłamie się z szyku lub opuści posterunek (Polyb., 1,17,11).

moralności publicznej mogły mieć znaczny wpływ na postrzeganie roli sił zbrojnych i narzędzi, których pomagają tę rolę realizować⁶⁷. Kwestia znaczenia religii publicznej i wynikającej z niej moralności, opisanej przez Cyncerona głównie w traktacie *De natura deorum*, wzbudziła w Montesquieu duże zainteresowanie, również jako element umacniający wierność mieszkańców danego państwa. Dochodzimy w tym momencie do tak chętnie eksploatowanej przez antycznych pisarzy „teorii upadku obyczajów”⁶⁸. Montesquieu dał wyraz swojemu poparciu dla takiej interpretacji dziejów stwierdzeniem, że niegdyś Rzymianie hołdowali rygorystycznej dyscyplinie społecznej, skazując nawet na śmierć własne dzieci, które ośmieliły się sprzeciwić rodzicom, lecz z czasem przejęli ducha niezależności barbarzyńców i utracili ducha zapewniającego im do tej pory zwycięstwa⁶⁹. Można w tym miejscu postawić pytanie, czy aby na pewno to wynurzenia Cyncerona zainspirowały Francuza, ponieważ zbliżoną ocenę sytuacji przedstawił ceniony przez niego Machiavelli⁷⁰.

Mimo to, wydaje się, że poparcie dla koncepcji religii publicznej i jej wpływu na kształtowanie postaw społecznych Montesquieu zaczerpnął bezpośrednio od Cyncerona. Można odnieść wrażenie, że Arpinata już od młodych lat stanowił dla niego wzorzec męża stanu, co znalazło wyraz w ukończonym być może już w 1709 r. krótkim utworze zatytułowanym *Discours sur Cicéron*⁷¹. Montesquieu nie przeżył równie silnego

⁶⁷ Na temat zagadnienia moralności publicznej poruszanej w dziełach Montesquieu: L. ALTHUSSER, *Montesquieu...*, s. 18-20.

⁶⁸ Por. F. HAMPL, *Römische Politik in republikanischer Zeit und das Problem des „Sittenverfalls“*, «Historische Zeitschrift» 188/1959, s. 497-525; K. BÜCHNER, *Sallust, Heidelberg 1960*, s. 153-160, 322-324; J. KORPANTY, *Teoria upadku obyczajów w Rzymie w II i I w. p.n.e. i jej funkcja ideologiczna*, «Meander» 23.1/1968, s. 29-44.

⁶⁹ MONTESQUIEU, *Considérations...*, 18.

⁷⁰ Na temat stosunku Machiavellego do religii publicznej: A. TENETI, *La religione di Machiavelli*, «Studi Storici» 10.4/1969, s. 709-748; A. BROWN, *Philosophy and religion in Machiavelli*, [w:] *The Cambridge Companion to Machiavelli*, ed. J.M. NAJEMY, Cambridge 2010, s. 157-172; H. VON DER HÖDEN, *Zur Bedeutung der Religion bei Machiavelli*, München 2011.

⁷¹ MONTESQUIEU, *Discours sur Cicéron*, [w:] *Œuvres complètes de Montesquieu*, 8, dir. P. RÉTAT, Paris 2003, s. 117-132. Na temat stosunku Montesquieu do Cyncerona: P. ANDRIVET, *Montesquieu et Cicéron, de l'enthousiasme à la sagesse*, [w:] *Éclectisme*

rozczarowania postacią Cycerona co Francesco Petrarca i do końca życia lubił odwoływać się do jego myśli. Prawdopodobnie wynikało to z okoliczności, że Montesquieu przejawiał przede wszystkim zainteresowanie traktatami teoretycznymi Cycerona, nie zaś jego działalnością polityczną.

Za jedną z najważniejszych przyczyn upadku Rzymu osiemnastowieczny uczyony uważał rozprzęgnięcie się dyscypliny. Postrzegając cesarstwo jako byt polityczny silnie uzależniony od postawy wojska, gloryfikował działania Hadriana zmierzające do umocnienia karność w legionach, jednocześnie potępiając Septymiusza Sewera za działania o odwrotnym skutku. Miało to znaleźć wyraz w ogólnym stanie państwa, jako że następcy Hadriana mogli uważać się za szczęśliwych, zaś Sewera – już niekoniecznie⁷². Wskazuje to, że jednym z podstawowych czynników gwarantujących stabilność ustroju była dla Montesquieu właśnie dyscyplina wojskowa.

Ten uproszczony pogląd na militarne dzieje Rzymu, nieuwzględniający pozostałych czynników, z których najważniejszym był nasilający się napór ludów barbarzyńskich na rozciągnięte i trudne do obrony granice, a przez to niemożność koordynowania działań przez scentralizowany ośrodek władzy, nie wytrzymuje dziś krytyki. Osłabiające cesarstwo bunty z III w. po Chr. miały bowiem swoje źródło nie tyle w bezmyślnym zanarchizowaniu wojska, co w próbie wzięcia w swoje ręce odpowiedzialności za ochronę poszczególnych prowincji przez lokalnych wodzów, niemogących liczyć na wsparcie władcy⁷³. W związku z tym za błędne należy także uznać efektowne stwierdzenie, że Karakalla doprowadził do sytuacji, kiedy cesarstwo nie mogło istnieć bez żołnierzy, ale jednocześnie nie mogło również istnieć razem z nimi⁷⁴, ponieważ sugeruje to sytuację bez wyjścia, a przecież Rzym był zdolny do zadawania przeciwnikom poważnych klęsk jeszcze przez niemal 100 lat.

et cohérences des Lumières. Mélanges offerts à Jean Ehrard, dir. J.-L. JAM, Paris 1992, s. 25-34.

⁷² MONTESQUIEU, *Considérations...*, 16.

⁷³ A. ZIÓŁKOWSKI, *Źródła kryzysu cesarstwa rzymskiego w III wieku*, «U schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze» 7/2008, s. 264-285.

⁷⁴ MONTESQUIEU, *Considérations...*, 16.

Relacje pomiędzy żołnierzami a ludnością cywilną celniej można by było określić mianem symbiozy niż pasożytnictwa, szczególnie w kontekście stałego przypisania znacznej części *milites* do macierzystej prowincji⁷⁵.

Zdaniem Montesquieu, Karakalla postąpił zgodnie z radą wyrażoną przez spoczywającego na łożu śmierci ojca (Septymiusza Sewera), okazując hojność żołnierzom i lekceważąc całą resztę⁷⁶. Inni cesarze nie zawsze mieli jednak możliwości pójścia w jego ślady, przez co często padali ofiarami zamachów. Z czasem wykształciła się ogólna zasada, że jeśli cesarz był dobry, to mordowało go zanarchizowane wojsko, jeśli zaś zły, to padał ofiarą Senatu i ludu rzymskiego⁷⁷. Wojsko całkowicie porzuciło dyscyplinę, wymuszając podobno na Gracjanie wydanie pozwolenia na przystępowanie do walki bez hełmu i pancerza, w efekcie czego – nie posiadając stosownej ochrony przed ciosami wroga – wolało uciekać niż walczyć⁷⁸. Co więcej, przestało obwarowywać obozy, przez co było narażone na ataki ze strony wrogiej jazdy⁷⁹. Wszystko to tworzy wizję militarnej apokalipsy i doprowadzenia państwa do stanu, w którym zostało wydane na łup bądź to własnych żołnierzy, bądź to sąsiednich ludów. Źródłem kryzysu nie był jednak upadek dyscypliny, stanowiący w rzeczywistości (a i to nie zawsze) pochodną załamania się struktury finansowania wojska w połączeniu ze słabością władzy centralnej. Istotne znaczenie miały także zmiany zachodzące w późnoantycznej sztuce

⁷⁵ Por. R. MACMULLEN, *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire*, Cambridge 1963.

⁷⁶ Cass. Dio 77,15,3.

⁷⁷ MONTESQUIEU, *Considérations...*, 16. Rzecz jasna takie stwierdzenie nie wytrzymuje krytyki już choćby z tego powodu, że pojęcie „dobrego cesarza” pozostaje czysto uznaniowe. Z perspektywy żołnierzy, szczególnie począwszy od drugiej połowy II w. po Chr., cesarz musiał przede wszystkim gwarantować skuteczną obronę granic. Przykładem na błąd budowania podobnej dychotomii może być Marek Aureliusz, który cieszył się popularnością zarówno wśród cywili, jak i żołnierzy. Dowodzi to, że przy właściwym pełnieniu swoich funkcji „dobry cesarz” mógł być pozytywnie oceniany również przez wojsko. Na temat militarnych zadań cesarza i budowania przez niego poczucia więzi z podwładnymi: J.B. CAMPBELL, *The Emperor and the Roman Army 31 BC-AD 235*, Oxford 1984, s. 17-156, 365-415.

⁷⁸ O epizodzie tym wspominał: Veg., 1,20.

⁷⁹ MONTESQUIEU, *Considérations...*, 18.

wojennej, nie tyle wymuszone przez niechęć żołnierzy do znoszenia dotychczasowych ciężarów, co koniecznością stawienia czoła nowym wyzwaniom (powstanie silnych federacji plemion germańskich, pojawienie się Hunów, itp.)⁸⁰.

Pod tym ostatnim względem Montesquieu przedstawił bardzo trzeźwy osąd sytuacji, podkreślając wzrost znaczenia jazdy kosztem piechoty. Upadek dyscypliny w tej ostatniej formacji był po części spowodowany właśnie sprowadzeniem jej do roli drugorzędnej formacji, co zostało jednak przedstawione jako skutek, a nie przyczyna rozprężenia⁸¹.

Przedstawiona przez Montesquieu wizja rzymskiej dyscypliny wojskowej opierała się na przeświadczeniu, że przyczyną spektakularnych sukcesów militarnych odnoszonych przez Rzymian była ściśle zdyscyplinowana armia. Kiedy owej dyscypliny zabrakło, wówczas doszło do politycznej katastrofy i załamania się struktur państwowych pod naporem barbarzyńców. Płynął z tego wyraźny wniosek, że każde państwo, które pragnie zapewnić sobie supremację militarną, powinno na podobieństwo Rzymian przywiązywać duże znaczenie do drylu, a jednocześnie nie dopuścić do mieszania się wojska w rządzenie krajem. Z pojęciem dyscypliny Montesquieu wyraźnie wiązał także szkolenie, a zatem w jego rozumieniu armia skuteczna to taka armia, która jednocześnie potrafi sprawnie wykonywać rozkazy i drży przed surowością zwierzchnika. Tylko wówczas społeczeństwo nie musi odczuwać lęku przed jej brutalną siłą, potrafiąc za pośrednictwem rządzących wykorzystywać jego potencjał ku powszechnej korzyści.

W rzeczywistości swoje sukcesy republika rzymska zawdzięczała przede wszystkim agresywnej ideologii ekspansji, która do pewnego momentu przynosiła profity wszystkim klasom społecznym⁸². Republikańskie siły zbrojne nigdy zaś nie stanowiły wzoru karności, już choćby

⁸⁰ Najlepsze omówienie tej problematyki zaprezentowali w ostatnim czasie: H. ELTON, *Warfare in Roman Europe, AD 350-425*, Oxford 1998; A.D. LEE, *War in Late Antiquity. A Social History*, Malden-Oxford-Carlton 2007.

⁸¹ MONTESQUIEU, *Considérations...*, 18.

⁸² W.V. HARRIS, *War and Imperialism in Republican Rome 327-70 B.C.*, Oxford 1979, s. 54-254; N. ROSENSTEIN, *Rome at War. Farms, Families, and Death in the Middle Republic*, Berkeley-Los Angeles 2004, s. 63-169.

z tej prostej przyczyny, że każdy zmobilizowany obywatel był równocześnie potencjalnym wyborcą, a zatem zbyt dyscyplinowanie żołnierzy byłoby z punktu widzenia sprawujących dowództwo urzędników politycznym samobójstwem⁸³. Późniejsza praktyka pokazała także, że przyjęcie wizji forsowanej przez Montesquieu nie zapewnia powodzenia: spektakularna klęska, jaką poniosła w 1806 r. wyjątkowo zdyscyplinowana armia pruska, jednoznacznie dowiodła, że znacznie skuteczniejsza niż strach jest tzw. motywacja pozytywna („siła moralna”). Napoleon I Bonaparte jeszcze niejednokrotnie miał udowodnić, że dowodząc świadomymi swoich celów żołnierzami, można odnosić zwycięstwo nad armiami, które drżą przed różgą kaprała. Był to więc nieświadomiony powrót do rzymskich wzorców republikańskich, kiedy legiony pokonywały kolejnych wrogów, wiedząc, że leży to w ich własnym interesie, nie zaś wyłącznie w interesie rządzących. Przewaga morale nad dyscypliną nie uszła uwagi zarówno sympatyzującego z Napoleonem gen. Antoine-Henriego barona Jomini⁸⁴, jak i zaliczającego się do jego przeciwników gen. Carla Phillipa Gottlieba von Clausewitza⁸⁵.

Nieco zaskakujące może się wydawać, że Montesquieu nie poświęcił uwagi żadnej z kar stosowanych w armii rzymskiej. Być może po prostu uznał, że specyfika antyku nie przystaje do współczesnych mu czasów, a inspiracja nie może być równoznaczna z bezrefleksyjnym kopiowaniem dawnych rozwiązań. Tłumaczyłoby to skupienie się przez niego na ogólnych czynnikach mających wpływ na utrzymanie dyscypliny wojskowej, nie wyłączając kwestii społeczno-politycznych, takich jak ustrój państwa, kwestie ideowe i motywacje natury ekonomicznej. Zwrócił przy tym uwagę na bardzo ważne zjawisko, a mianowicie na tendencję wojskowych do przybierania cech zamkniętej klasy. I choć dostrzegał korzyści płynące z takiego procesu, spośród których najważniejszą był niewątpliwie wzrost sprawności bojowej żołnierzy i korpusu oficerskiego, to wyraźnie przestrzegał przed jego negatywnymi

⁸³ Y. GARLAN, *War in the Ancient World. A Social History*, trans. J. LLOYD, London 1975, s. 178; C. NICOLET, *The World of...*, s. 297-310.

⁸⁴ H. JOMINI, *Zarys sztuki wojennej*, przeł. F. DZIEDZIC, Warszawa 1966 (wydanie oryginalne: *Précis de l'art de la guerre*, Paris 1830), s. 58-61.

⁸⁵ C. VON CLAUSEWITZ, *Vom Kriege*, Berlin 1832, 3,3-4.

skutkami polegającymi na „wyrodzeniu” się wojska ze społeczeństwa. Podobnie jak miało to miejsce w przypadku Machiavellego, opowiadał się za prymatem armii obywatelskiej, której karność – obok surowych sankcji – miała gwarantować świadomość obywatelska.

Spośród propozycji Montesquieu kluczowego znaczenia nabierało powierzenie dowództwa przedstawicielowi władzy wykonawczej, który mógłby łączyć funkcje cywilne i wojskowe na podobieństwo rzymskich konsulów. Baron wskazywał, że żołnierz musi żywić do dowódcy szacunek, a tego nie da się zagwarantować, jeśli na czele armii postawi się osobę nieposiadającą doświadczenia militarnego. Montesquieu zwrócił uwagę tym samym na niezwykle ważną prawidłowość, a mianowicie na to, że utrzymanie dyscypliny zależy przede wszystkim od relacji wewnętrznych panujących w danej armii, nie zaś od istnienia określonych regulacji prawnych.

Na podstawie przeprowadzonej powyżej analizy można pokusić się o stwierdzenie, że poczytność teorii militarnych Montesquieu nie zawsze szła w parze z ich wartością. Najczęściej sprowadzały się one bowiem do uwag o ogólnym charakterze, przejętych bezpośrednio z pism antycznych autorów i, prawdopodobnie, Machiavellego. Nie wydaje się przy tym, aby koncentrujący się na zagadnieniach ustrojowych francuski myśliciel przykładał szczególną uwagę do rozbudowania wątków dotyczących wojskowości, ponieważ nie traktował tego tematu jako najistotniejszego. Wydaje się zatem, że popularność dzieł Montesquieu i ich wpływ na postrzeganie wojskowości rzymskiej były do pewnego stopnia niezamierzone. Montesquieu nie był nigdy teoretykiem, ani tym bardziej historykiem wojskowości, a opinię znawcy historii rzymskiej zawdzięczał popularności *Considérations sur les causes la grandeur des Romains et de leur décadence*. W badaniach nad rzymską dyscypliną wojskową przydatność jego prac jest zatem ograniczona, niemniej stanowiły one pewien etap w rozwoju dyskursu na ten temat, w związku z czym ich znajomość jest niezbędna do zrozumienia źródeł postrzegania *disciplina militaris Romana*.

MONTESQUIEU AND ROMAN MILITARY DISCIPLINE: OPINIONS, INTERPRETATIONS, AND SOURCES

Summary

Montesquieu's influence on the development of modern public law is undisputed, but he also played a very important role in shaping the perception of the Roman art of war. Like Machiavelli, he devoted a considerable amount of attention to Roman *disciplina militaris*. His comments were quite general, but they exerted a substantial influence on the opinions of scholars of military discipline. Along with Lipsius and Machiavelli, he was one of the most cited authors, and his perception of military discipline was even reflected in some of the arrangements employed in the French army under the First Republic. Research on the reception of Roman ideas on the art of war usually stops at the Middle Ages, but Montesquieu's work as a writer and his impact on later scholars are the best justification for studying his opinions on this issue.

Słowa kluczowe: Montesquieu, dyscyplina wojskowa, armia rzymska
Keywords: Montesquieu, military discipline, the Roman army

Literatura:

- AIGNER H., *Die Soldaten als Machtfaktor in der ausgehenden römischen Republik*, Innsbruck 1974
- ALLMAND CH., *The De Re Militari of Vegetius: The Reception, Transmission and Legacy of a Roman Text in the Middle Ages*, Cambridge 2011
- ALTHUSSER L., *Montesquieu. La politique et l'histoire*, Paris 1959
- ANDO C., *Was Rome a Polis?*, «Classical Antiquity» 18.1/1999, s. 5-34
- ANDRIVET P., *Montesquieu et Cicéron, de l'enthousiasme à la sagesse*, [w:] *Éclectisme et cohérences des Lumières. Mélanges offerts à Jean Ehrard*, dir. J.-L. JAM, Paris 1992, s. 25-34
- ARDANT DU PICQ (CH.), *Études sur le combat*, Paris 1880
- BOTERMANN H., *Die Soldaten und die römische Politik in der Zeit von Caesar Tod bis zur Begründung des Zweiten Triumvirats*, München 1968
- BRAND C.E., *Roman Military Law*, Austin 1968

- BROWN A., *Philosophy and religion in Machiavelli*, [w:] *The Cambridge Companion to Machiavelli*, ed. J.M. NAJEMY, Cambridge 2010, s. 157-172
- BRUNT P.A., *Italian Manpower 225 B.C.-A.D. 14*, Oxford 1971
- BÜCHNER K., *Sallust*, Heidelberg 1960
- BÜSCH O., *Militärsystem und Sozialleben im alten Preussen 1713-1807*, Berlin 1963.
- CAMPBELL J.B., *The Emperor and the Roman Army 31 BC-AD 235*, Oxford 1984
- CORVISIER A., *Armées et sociétés en Europe de 1494 à 1789*, Paris 1976
- DE BLOIS L., *The Roman Army and Politics in the First Century B.C.*, Amsterdam 1987
- DESCHARD B., *L'armée et la Révolution. Du service du Roi au service de la Nation*, Paris 1989
- DESGRAVES L., *Montesquieu*, Paris 1986
- DUFFY CH., *Military Experience in the Age of Reason*, London-New York 1987
- ELTON H., *Warfare in Roman Europe, AD 350-425*, Oxford 1998
- ERDMANN E.H., *Die Rolle des Heeres in der Zeit von Marius bis Caesar. Militärische und politische Probleme einer Berufsarmee*, Neustadt 1972
- FASZCZA M.N., *Francuski przełom w badaniach nad rzymską dyscypliną wojskową* (recenzja książki: Catherine Wolff, *Déserteurs et transfuges dans l'armée romaine à l'époque républicaine*, Jovene editore, Napoli 2009, 453 s.), «*Studia Europaea Gnesnensia*» 10/2014, s. 374-383
- FASZCZA M.N., *Rzymska dyscyplina wojskowa w ujęciu Niccolò Machiavellego*, «*Zeszyty Prawnicze*» 14.4/2014, s. 23-41
- FLAIG E., *Zrytualizowana polityka. Znaki, gesty i władza w starożytnym Rzymie*, przeł. L. MROZEWICZ, A. PAWLICKA, Poznań 2013
- FOUCAULT M., *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris 1975
- GARLAN Y., *War in the Ancient World. A Social History*, trans. J. LLOYD, London 1975
- GIBBON E., *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, I-VII, London 1776-1789
- GIUFFRÈ, *Il 'diritto militare' dei Romani*, Bologna 1980
- GIUFFRÈ V., *La letteratura 'de re militari'. Appunti per una storia degli ordinamenti militari*, Napoli 1974
- HAMPL F., *Römische Politik in republikanischer Zeit und das Problem des „Sit-tenverfalls“*, «*Historische Zeitschrift*» 188/1959, s. 497-525
- HARMAND J., *L'armée et le soldat à Rome de 107 à 50 avant notre ère*, Paris 1967
- HARRIS W.V., *War and Imperialism in Republican Rome 327-70 B.C.*, Oxford 1979

- HÖRNKVIST, *Machiavelli's military project and the Art of War*, [w:] *The Cambridge Companion to Machiavelli*, ed. J.M. NAJEMY, Cambridge 2010, s. 112-127
- HÖRNKVIST M., *Perche non si usa allegare i Romani: Machiavelli and the Florentine militia of 1506*, «Renaissance Quarterly» 55.1/2002, s. 148-191
- JANY C., *Geschichte der König Preussischen Armee bis zum Jahre 1807*, I-II, Berlin 1928-1929
- JAUBERT P., *Les sources romaines de Montesquieu*, [w:] *Montesquieu, la justice, la liberté: hommage de Bordeaux à Montesquieu (19-21 mai 2005)*, Bordeaux 2007, s. 29-34
- JOMINI H., *Zarys sztuki wojennej*, przeł. F. DZIEDZIC, Warszawa 1966
- KAJANTO I., *Tacitus' Attitude to War and the Soldier*, «Latomus» 29.3/1970, s. 699-718
- KEAVENEY A., *The Army in the Roman Revolution*, London-New York 2007
- KORPANTY J., *Teoria upadku obyczajów w Rzymie w II i I w. p.n.e. i jej funkcja ideologiczna*, «Meander» 23.1/1968, s. 29-44.
- LEE A.D., *War in Late Antiquity. A Social History*, Malden-Oxford-Carlton 2007
- LONDON J.E., *Soldiers & Ghosts. A History of Battle in Classical Antiquity*, New Haven-London 2005
- LIPSIUS J., *'De militia romana libri quinque'*, 1596
- MACMULLEN R., *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire*, Cambridge 1963
- MACHIARELLI N., *Dell'Arte della Guerra*, 1521
- MACHIARELLI N., *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, 1531
- MATYASZEWSKI P., *Podróż Monteskiusza. Biografia przestrzenna*, Lublin 2011
- MENDEL M., *Historia Romana. Cahier de collège de la main de Montesquieu*, Louvain 1996
- MENTION L., *L'armée de l'ancien régime de Louis XIV à la Révolution*, Paris 1909
- MESSER W.S., *Mutiny in the Roman Army. The Republic*, «Classical Philology» 15.2/1920, s. 158-175
- MILLAR F., *The Political Character of the Classical Roman Republic, 200-151 B.C.*, «The Journal of Roman Studies» 74/1984, s. 1-19
- MOMMSEN TH., *Römische Geschichte*, I-III, Leipzig 1854-1856; V, Leipzig 1885
- MONTESQUIEU, *'Collectio juris'*, [w:] *Œuvres complètes de Montesquieu*, 11-12, eds. I. COX, A.D.E. LEWIS, Oxford 2005
- MONTESQUIEU, *Considérations sur les causes la grandeur des Romains et de leur décadence*, Paris 1748
- MONTESQUIEU, *De l'esprit des loix – nouvelle édition revue, corrigée et considérablement augmentée par l'auteur*, London 1757

- MONTESQUIEU, *Discours sur Cicéron*, [w:] *Œuvres complètes de Montesquieu*, 8, dir. P. RÉTAT, Paris 2003
- NICOLET C., *The World of the Citizen in Republican Rome*, trans. P.S. FALLA, Berkeley-Los Angeles 1980
- NIEBUHR B.G., *Römische Geschichte*, I-III, Berlin 1811-1832
- OAKE R.B., *Montesquieu's Analysis of Roman History*, «Journal of the History of Ideas» 43/1955, s. 44-59
- OSMAN J., *Citizen Soldiers and the Key to Bastille*, New York 2015
- PHANG S.E., *Roman Military Service. Ideologies of Discipline in the Late Republic and Early Principate*, Cambridge 2008
- RICH J.W., *The Supposed Manpower Shortage of the Later Second Century B.C.*, «Historia» 32.3/1983, s. 287-331
- RICHARDOT P., *Végèce et la culture militaire au Moyen Age (Ve-XVe siècles)*, Paris 1998
- ROSENSTEIN N., *Rome at War. Farms, Families, and Death in the Middle Republic*, Berkeley-Los Angeles 2004
- ROULAND N., *Armées «personnelles» et relations clientélares au dernier siècle de la république*, «Labeo» 25.1/1979, s. 16-38
- RÜPKE J., *'Domi Militiae': Die religiöse Konstruktion des Krieges in Rom*, Stuttgart 1990
- SADDINGTON D.B., *Tacitus and the Roman Army*, «Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt» II.33.5, Hrsg. W. HAASE, H. TEMPORINI, Berlin-New York 1991, s. 3484-3555
- SHACKLETON R., *Montesquieu. A Critical Biography*, Oxford 1961
- STAROBINSKI J., *Montesquieu*, Paris 1953
- TENETI A., *La religione di Machiavelli*, «Studi Storici» 10.4/1969, s. 709-748
- TOCQUEVILLE DE A., *O demokracji w Ameryce*, II, przeł. B. JANICKA, M. KRÓL, Kraków 1996
- TONDO S., *Il 'Sacramentum Militiae' nell'ambiente culturale romano-italico*, «Studia et Documenta Historiae et Iuris» 29/1963, s. 1-123
- VON CLAUSEWITZ C., *Vom Kriege*, Berlin 1832
- VON DER HÖDEN H., *Zur Bedeutung der Religion bei Machiavelli*, München 2011
- VENDRAND-VOYER J., *Origine et développement du «droit militaire» romain*, «Labeo» 28.3/1982, s. 259-277
- VEYNE P., *Le Pain et le Cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique*, Paris 1976

- VOLPILHAC-AUGER C., *De la 'Collectio juris' à L'Esprit des lois: Justinien au tribunal de Montesquieu*, [w:] *Montesquieu, la justice, la liberté: hommage de Bordeaux à Montesquieu (19-21 mai 2005)*, Bordeaux 2007, s. 35-43
- WELLESLEY K., *Tacitus as a Military Historian*, [w:] *Tacitus*, ed. T.A. DOREY, London 1969, s. 63-97
- WOLFF C., *Déserteurs et transfuges dans l'armée romaine à l'époque républicaine*, Napoli 2009
- WOLFF C., *L'armée romaine. Une armée modèle?*, Paris 2012
- ZIÓŁKOWSKI A., *Źródła kryzysu cesarstwa rzymskiego w III wieku*, «U schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze» 7/2008, s. 264-285.